

СУБСТАНТИВНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ В ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЙНОМУ АСПЕКТІ

Гарбера І. В.

ВСТУП

Лінгвокультурологічний підхід у фразеології ґрунтований на тезі про те, що культура втілює свій ціннісний зміст у мові як найбільш універсальному засобі репрезентації світу (саме мова зберігає і транслює культурні цінності). Він має на меті виявлення механізмів, способів і засобів утілення «мови» культури у змісті фразеологізмів. Лінгвокультурологічний аспект дослідження фразеологізму дозволяє зрозуміти його своєрідність як мовного знака й описати роль фразеології в категоризації культурної концептосфери. Дослідження специфіки фразеологізмів як знаків мови і культури нині актуальне, адже є нагальна потреба виявити, як в образі фразеологізму виражені ті чи ті культурні смисли, як збережені їхні мотиваційні джерела.

Завдання дослідження: вивчити процес культурної інтерпретації носієм мови фразеологізмів як референції мовного знака до предметної області культури; описати систему найбільш поширених кодів культури як модель, інструмент лінгвокультурологічного дослідження фразеологізмів та як спосіб організації культурного простору (через співвіднесення компонентів фразеологізмів із кодами культури); проаналізувати механізми співіснування у фразеологічному знаку власне мовної та культурної семантики; вивчити символічність у семантиці фразеологізмів.

Для студіювання було використано лінгвокультурологічний метод, що дає можливість комплексно описати мовну й культурну семантику фразеологізму, змодельовати ті процеси, які відбуваються за вживання фразеологізму в мовленні, виявити особливості його знакової функції.

Матеріал дослідження – субстантивні фразеологізми будови «прикметник + іменник», що описують людину.

1. Суть лінгвокультурологічного аспекту дослідження антропоцентричної фразеології

Лінгвокультурологія досліджує взаємодію мови й культури в діапазоні культурно-національної самосвідомості та її мовної презентації, вивчає національний менталітет, що знаходить вияв в

образах докiлля, вiдображених у фразеологiзмах. Мета лiнгвокультурологiйного напрямку у фразеологiї – виявити у фразеологiзмах як мовних знаках репертуар утiлених у їх змiстi та формi культурних смислiв, виокремити тi засоби й способи, на основi яких можлива iнтерпретацiя фразеологiзмiв у контекстi культури, i на цiй основi визначити їхню роль як знакiв «мови» культури (В. Телiя). Предметна область лiнгвокультурологiї – сфера взаємодiї культури та природної мови, свiдомостi й мови. Вона орiєнтована на максимальну експлiкацiю процесiв, що вiдбуваються пiд час вiдтворення та сприйняття фразеологiзмiв.

У лiнгвокультурологiйному аспектi фразеологiзм витлумачують як особливий мовний знак, у семантику якого вплетенi культурнi смисли (культурна конотацiя), створюванi референцiєю фразеологiзму до предметної області культури. Культурна iнтерпретацiя (рiзнi форми повсякденного практичного використання й усвiдомлення фразеологiзмiв носiями мови й культури) об'єднує мовну семантику й культурну конотацiю фразеологiзму, формуючи унiкальне, властиве лише йому, синтезоване культурно-мовне значення. Культура водночас – простiр культурних смислiв, цiннiсного змiсту, формованого людиною у процесi свiтосприйняття; коди культури – вторинна знакова система, яка використовує рiзнi засоби для репрезентацiї зазначених культурних смислiв; картина свiту, що розкриває свiтогляд соцiуму, – рiзними способами закодований цiннiсний змiст, вироблений у культурi. Найбiльш унiверсальним, базовим постає такий код, як мова. Саме у природнiй мовi культура вiднаходить знаки для втiлення своїх смислiв, що мають цiннiсний змiст. Мова – оптимальний засiб вираження культурних смислiв, що сприяє їх збереженню та трансляцiї. Так, культура перетворює знаки вербального коду на знаки вербального коду культури.

Фразеологiзми – такi вербальнi знаки культури, якi виступають найбiльш важливим об'єктом лiнгвокультурологiї, що багато в чому пояснюване сукупнiстю виконуваних ними функцiй. Специфiка **знакової** функцiї фразеологiчної одиницi зумовлена її образнiстю. Фразеологiзм будується на основi метафори, таким чином належачи до сфери творчої свiдомостi, що передбачає зiставлення незiставлюваного, створення приблизної тотожностi, тобто iррацiональне моделювання. Створення вiдповiдностi мiж об'єктивною реальнiстю та мовним знаком (фразеологiзмом) має тропеїчний характер: пара взаємно незiставлюваних значущих елементiв, мiж якими встановлюються вiдношення адекватностi, утворюють семантичний троп, що лежить в основi внутрiшньої форми фразеологiзму. Образ фразеологiзму постає тим своєрiдним провiдником культури, завдяки якому вiдбувається

взаємопроникнення двох семіотичних систем – мови й культури. Образно-мотиваційний компонент фразеологізму у процесі його інтерпретації у просторі культури спричинює появу культурної конотації фразеологізму. Фразеологізм як мовний знак зароджується в місці перетину мови й культури. В основу внутрішньої форми фразеологізму потрапляють уже окультурені сутності, які пов'язуються з образністю фразеологізму та його семантикою. Саме з комбінації кодів культури з їхнім ціннісним змістом виникає тропеїчна сутність фразеологізму: вона акумулює в собі та транслює за вживання фразеологізму культурні смисли, вплетені в його семантику. Відтворення фразеологізму зумовлено його *культурною* функцією – він є засобом збереження й передачі культурної інформації про людину й світ; фразеологізм «прийшов» у мову з культури, яка таким чином «здійснює пам'ять про себе» (Ю. Лотман). Фразеологізм як знак вторинної семіотизації виконує функцію *символізації* (еталонізації, стереотипізації) світу. Створений у культурі, фразеологізм здатний втілювати в собі стійкі символічні (еталонні, стереотипні) смисли, які були закладені в мовну семантику фразеологізму під час його створення, слугують культурною основою цієї семантики та «виймаються» з неї в мовленні. У цій особливій, культурній, функції, фразеологізм є вербалізованим символом (еталоном, стереотипом). *Комунікативна* функція фразеологізму формується в культурі та визначається культурною конотацією цього мовного знака. Вибір у культурі завжди мотивований (Ю. Степанов), і вибір фразеологізмів у комунікації з метою створення мовленнєвого акту є усвідомленим та мотивованим насамперед культурною семантикою фразеологізму. Фразеологізм – знак природної мови, *замісницька* функція якого визначена тропеїчною природою його внутрішньої форми (образністю), а також його проміжним становищем між лексичним і синтаксичним рівнями мовної системи.

Як початок лінгвокультурологічного етапу у фразеології визначена розробка В. Телія інтерпретаційної моделі фразеологічного значення. Згідно із цією моделлю, за допомогою фразеологізму комуніканти 1) обмінюються *денотативною інформацією* про предмети, явища, події реальної дійсності; 2) повідомляють і сприймають *оцінку* предметів, явищ, подій довкілля; 3) отримують враження від *образу*, що лежить в основі внутрішньої форми фразеологізму та являє собою мотивацію (основу для уподібнення) у процесі опису предметів, явищ, подій реальної дійсності; 4) відчують *емоцію* щодо сказаного / почутого. Отже, у процесі лінгвокультурологічного аналізу з кожного фразеологізму можна «витягнути» різні типи інформації та здійснювати з ними ментальні операції: денотативну, оцінну, образно-мотиваційну,

емотивну. У дослідженні ми використовуємо цю модель як робочу, аналізуючи різні типи інформації, репрезентовані студійованими фразеологічними одиницями: образно-мотиваційну (подаючи первинне, словникове значення лексеми-показника того чи того коду культури, що лежить в основі творення фразеологізму); денотативну (вивчаючи мовну семантику фразеологізму); емоційно-оцінну (представляючи контекст уживання фразеологізму з паралельним визначенням характеру висловлюваної комунікантами оцінки).

Інструментом, засобом лінгвокультурологічного дослідження фразеологізмів визначено систему кодів культури. В. Телія описує коди культури як вторинні знакові системи, що використовують матеріальні й формальні засоби для кодування однакового змісту, які й утворюють картину світу, менталітет певного суспільства¹. В. Красних порівнює коди з «мережею», яку людина «накидає» на довілля, членуючи, категоризуючи, структуруючи й оцінюючи його². О. Селіванова інтерпретує коди культури як мережу членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлену культурою певного суспільства й репрезентовану в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти³. Ф. Бацевич зазначає, що коди культури – це «сукупність знаків (символів) та їх смислів, котрі наявні в будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти; знаходить вияв також в етнічній мові, мовній картині світу»⁴. О. Березович розглядає коди культури як «знаряддя для вираження смислів, що мають різні формальні «обличчя»»⁵. Д. Гудков і М. Ковшова визначають коди культури як семіотичну систему для кодування певного культурного змісту: це «система знаків матеріального та духовного світу, які стали носіями культурних смислів»⁶. Реалізуються коди культури здебільшого на мовному матеріалі. Л. Савченко стверджує, що код

¹ Телія В. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996. 286 с.

² Красных В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : курс лекций. Москва, 2002. 284 с.

³ Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ ; Черкаси, 2004. 276 с.

⁴ Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ, 2007. 205 с.

⁵ Березович Е. Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования. Москва, 2007. 600 с.

⁶ Гудков Д. Единицы кодов культуры: проблемы семантики. Язык. Сознание. Коммуникация. Москва, 2004. Вып. 26. С. 39–50 ; Ковшова М. Семантика и прагматика фразеологизмов: лингвокультурологический аспект : автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19. Москва, 2009. 48 с.

культури – «це відповідна національна етнокультурна інформація, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, через сукупність вторинних знаків і символів, наділених такими смислами (та їх комбінаціями), які можуть проявлятися в предметах матеріальної і духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору». «Культура етносу створюється і формується, передається і зберігається, трансформуючись через код. Код є своєрідним інструментом доступу до базових елементів культури, що наявні в будь-якому предметі діяльності людини». Погоджуючись із тим, що основний засіб вираження кодів культури – різноманітний етнічно маркований мовний матеріал, дослідниця розглядає саме фразеологізми як особливі «згорнуті» мікротексти, чий компоненти й образи пронизані кодами культури, здатні зберігати й передавати культурну інформацію. Фразеологізми – самі собою специфічна семіотична система, адже акумулюють стереотипні уявлення народу, репрезентуючи в особливих вербальних формах його бачення людини, її характеру, зовнішності, властивостей поведінки тощо. Уявлення ці глибоко вкорінені в свідомості кожного носія мови, який використовує фразеологізми в процесі спілкування. Код культури демонструє двобічний зв'язок між означуваним предметом чи явищем та уявленням людини про них. За твердженням Л. Савченко, компоненти, образи, семантика фразеологізму безпосередньо співвідносяться з індексами кодів. Крім того, спільність виявляється й у механізмі їх виникнення – явищі метафоризації (явище культури ↔ код ↔ фразеологізм): коди культури пов'язані із фразеологією через метафору. Отже, під кодом культури в дослідженні розуміємо вторинну знакову систему, що структурує, категоризує, оцінює матеріальний і духовний світи людини й репрезентована різними етнокультурно маркованими мовними одиницями (у межах роботи – фразеологізмами)⁷.

Дослідження показало, що ключовими для опису антропоцентричної субстантивної фразеології постають соматичний (моделює образи частин тіла людини (рідше – тварини) і продуктів її життєдіяльності), зооморфний (моделює образи тварин, земноводних, птахів, комах), антропний (моделює образи номінацій людини) та міфологічний (моделює образи релігійних і надприродних уявлень, героїв міфів, казок, легенд, літературних творів) коди культури (далі – КК).

⁷ Савченко Л. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь, 2013. 600 с.

2. Соматичний код культури в антропоцентричній фразеології – ядро вторинної семіотичної системи

Цей КК (пор. соматичний – у працях Р. Батсурена, Ф. Бацевича, О. Галинської, М. Ковшової, О. Селіванової, Н. Скоробагатко, І. Чибор; соматичний (тілесний) – у працях В. Красних, Л. Савченко; фізіологічно-соматичний – у працях Т. Леонтєвої; антропоморфний – у працях Г. Багаутдінової, М. Піменової, І. Токаревої) моделює образи частин тіла людини / тварини та продуктів її життєдіяльності. Найпродуктивнішим репрезентантом соматичного КК у фразеології, яка описує людину, є лексема «голова», що втілює образно-мотиваційний ґрунт творення фразеологічних одиниць і реалізує у структурі їхньої семантики такі прямі словникові значення: «частина тіла людини або тварини, у якій міститься мозок – вищий відділ центральної нервової системи», «частина тіла людини як орган мислення; мозок». Денотативна інформація, яку несуть ці фразеологічні одиниці, також реалізована в їхньому значенні, а емоційно-оцінна – у контексті їх уживання. Так, фразеологізми з компонентом «голова» описують розумові здібності людини: 1) у негативному ключі – розумово обмежену, з низьким рівнем інтелектуального розвитку: *дубова голова* (про розумово обмежену, тупу людину) – *Плювать мені на їхнє схилиння, я тільки хочу довести, вселити в їхні **дубові голови**, що я інший, не такий, як вони, й маю право ходити, по терехівському Хрещатику з руками за спиною <...>* (Володимир Дрозд, «Катастрофа»); *дурна голова* (нерозумна, некітлива, нетямуща людина) – *От, мовляв, **дурна голова**, знайшов новину, яку розумні люди відкрили ще за сотні літ перед ним* (Юрій Смолич, «Прекрасні катастрофи»); *капустяна голова* (про некітливу, нерозторопну, неухважну людину) – *І чому не міг у своїй **капустяній голові** знайти крихітку чемності, але відразу підвівся на задні лаби, як подразнений медвідь?* (Іван Франко, «Для домашнього огнища»); *куряча голова* (про некітливу, нерозторопну, неухважну людину) – *Ви гадаєте, ця дівчинка може держати в своїй **курячій голові** всі ці речі <...>* (Олександр Довженко, «Прощай, Америко!»); *нерозумна голова* (про некітливу, нетямущу людину) – *Мати он як клопочеться нею, он як хоче застерегти від осмути, біди-безліття, а доня те й робить, що суне, куди не слід, свою **нерозумну голову**, сама на себе недолю кличе* (Дмитро Міщенко, «Синьоока Тивер»); *порожня голова* (про нерозумну, нетямущу людину) – *Дурна, з **порожньою головою**, ще й опришкувата та вередлива* (Іван Нечуй-Левицький, «Неоднаковими стежками»); *пуста голова* (нерозумна, нетямуща людина) – *І я, **пуста голова**, навіть не подумав, яке лихо могло спіткати того дуба, і побіг за Любою* (Михайло Стельмах,

«Щедрий вечір»); 2) у позитивному ключі – розумово розвинену, з високим рівнем інтелектуального розвитку: *золота голова* (про здібну, обдаровану людину) – *Казав я тобі, Максиме: золота голова в нашого пана Івана* (Юрій Сорока, «Іван Богун»); *розумна голова* (про розсудливу, кмітливу, тямущу людину) – *Може, її розумна голова виносила б вердикти доброти і справедливості* (Ірина Савка, «Осиний мед дикий»); *світла голова* (дуже розумна людина) – *І Плеханов, розумник, світла голова, справжній марксист, єдиний, хто міг заперечити Леніну і кого Ленін міг послухатися, не подав руки Савинкову* (Ростислав Самбук, «Останній заколот»); *твереза голова* (про розсудливу, кмітливу, тямущу людину) – *І все ж зупинився в останній момент, примусив себе зупинитися – сам би зневажав себе за цей порив гніву, бо знав, що йому і його підлеглим гнів може лише пошкодити: повинні завжди мати тверезу голову і діяти розсудливо* (Ростислав Самбук, «Дияволи з «Веселого пекла»); *ясна голова* (дуже розумна людина) – *Справжній вчений, ясна голова, провідний працівник науково-дослідного інституту, керівник великої теми: експедиція наша відбувалася, власне, тому, що з нами їхав Григорій Михайлович* (Анатолій Дімаров, «Вершини»). Решта фразеологізмів із компонентом «голова» описують риси характеру людини: *гаряча голова* (про запальну людину) – *Хто недалекоглядний, у кого гаряча голова – хай ризикує* (Роман Іваничук, «Журавлиний крик»); *необачна голова* (про нерозсудливу, необережну людину) – *Захопився був Олфір Голуб переслідуванням пораненого Кантеміра, – та попав необачною головою під шаблюку одного з батирів* (Станіслав Тельнюк, «Яром-долиною...»).

Отже, аналіз вищеподаних фразеологічних одиниць засвідчив, що показник соматичного КК «голова» цілком підтверджує своє стереотипне для українців символічне уявлення як утілення розуму, духовного життя, будучи водночас амбівалентним, репрезентуючи собою також людську нерозумність, нетямущість. Знаковими маркерами водночас виступають і атрибути поруч із «головою», які підсилюють, підкреслюють її семантику: із прямим, конкретним значенням («дурна», «нерозумна», «порожня», «пуста», «розумна», «необачна») та вторинним, переносним, наділеним символічністю («дубова» < «дуб» – символ нерозважливості; «капустяна» < «капуста», «куряча» < «курка» – символи некмітливості; «золота» < «золото», «світла» < «світло», «твереза» < «тверезість», «ясна» < «ясність» – символи обдарованості, розумності, розсудливості; «гаряча» – символ запальності, схильності ризикувати).

Досить продуктивними показниками соматичного КК в антропоцентричній фразеології є образно-мотиваційні лексеми «серце»

(реалізує такі словникові значення у структурі семантики фразеологізмів, як «орган людини як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т.ін.», «здатність почувати й розуміти інших; чуйність, сердечність», «сукупність якостей, рис, властивих певній особі; вдача людини», «людина як носій тих чи інших рис, якостей») (*живе серце* (про небайдужу, здатну проникатися чужими переживаннями людину) – *Тому і зла багато на світі, що у багатьох людей немає в грудях живого серця, а тільки мертвий камінь* (Марія Ільїна, «Кам'яне серце»); *золоте серце* (правдива, відверта, доброзичлива, сердечна людина) – *Золоте серце: сам нічого не має, а все про других дба!* (Михайло Старицький, «Не судилось»); *кам'яне серце* (про жорстоку, бездушну людину) – *Що ж мені робить, коли – як живу на світі – в мою залізну душу і кам'яне серце не западало ще жалю до мого ближнього і на макове зернятко!* (Олекса Стороженко, «Марко Проклятий»); *щире серце* (про правдиву, відверту, доброзичливу, сердечну людину) – *Вони висміяли все це, зрозумівши раз, що їх мати погорджує тими речами, котрі, щоправда, не були самі собою надто вартісні, але цінні тим, що їх дарувало щире серце доброї старушки* (Ольга Кобилянська, «Царівна»)); «око» (реалізовані у фразеологічній семантиці словникові значення «орган зору у людини», «погляд»): *зле око* (недобра, недоброзичлива людина) – *Будемо берегти його, Щеку, від злого ока, недобрих духів та різної напасті!* (Володимир Малик, «Князь Кий»); *лихе око* (недобра, недоброзичлива людина) – *Тоді обходитимуть дитя хворості, не зурочить своїм поглядом лихе око, відьомське чаклування чи потайна змова лиходіїв* (Раїса Іванченко, «Сіті життя і смерті»); *погане око* (недобра, недоброзичлива людина) – <...> *в якійсь ужитковій речі розгледить, скажімо, античну оберегу, що мала оберігати скіфастеповака від злих сил, від поганих очей, від поразки тощо* (Олесь Гончар, «Берег любові»)); «рука» (у розглядуваних фразеологізмах реалізоване таке словникове значення, як «кожна з верхніх кінцівок людини як знаряддя діяльності, праці»): *золоті руки* (майстер своєї справи; вправна, уміла, здібна людина) – *Нема на всьому березі замка, якому б ради не дав оцей майстер «золоті руки»* (Олесь Гончар, «Бригантина»); *надійна рука* (людина, на яку можна покластися; вірний помічник) – *Мом-чил – мій давній другар, моє око на побережжі, моя надійна рука там <...>* (Володимир Малик, «Посол Урус-Шайтана»); *нечиста рука* (про безчесну, непорядну людину, здатну красти, шахрувати) – *А лихий ворог позавидував йому – одняв землю, закрев своєю нечистою рукою її милий образ <...>* (Панас Мирний, «Хіба ревуть воли, як ясла повні»)).

Так, «серце» репрезентує таку денотативну інформацію, як опис небайдужості, співчутливості, доброзичливості, сердечності / жорстокості, бездушності (тобто, як і у випадку з «головою», цей показник соматичного КК виступає у процесі опису характеру людини амбівалентним, двоїстим), «око» – злостивості, недоброзичливості, «рука» – майстерності, вправності, надійності / безчесності, непорядності, шахрайства (будучи так само амбівалентним показником). Емоційно-оцінна інформація у цьому разі є прозорою для розуміння, що видно з вищеподаного контекстного уживання: означені фразеологізмами негативні риси людського характеру засуджуються, позитивні – схвалюються. Цікаво, що всі зазначені лексеми-репрезентанти соматичного КК виступають символами: узагальнене значення «серця» – здатність людини до емпатії (атрибути водночас підсилюють значення фразеологізму: «живе» < «життя», «золоте» < «золото», «щире» < «щирість» як ознака співчутливості / «кам'яне» < «камінь» як ознака твердості, жорсткості характеру), «ока» – злостивість, здатність зурочити (+ «промовисті» атрибути «зле», «лихе», «погане»), «руки» – здатність щось робити руками (+ атрибути «золоті» < «золото» як символ майстерності та талановитості, «надійна» – вірності, «нечиста» – шахрайства). На периферії соматичного КК в антропоцентричній фразеології зафіксовано такі одиниці: *сива борода* «мудра, з великим життєвим досвідом людина» *Старик, сива борода, виходить: «Мабуть, синку, душа болить?»* (Василь Барка, «Рай») (образно-мотиваційна інформація – показник «борода» (у семантику фразеологізму вплітається таке словникове значення, як «волосяний покрив на нижній частині обличчя»); денотативна – опис мудрості, досвіду людини, здобутих завдяки віку; емоційно-оцінна – позитивна, схвальна, як демонструє контекстне вживання; «борода» також набуває символічного значення, виступаючи уособленням віку людини та її мудрості, що підсилюється атрибутом «сива»); *тверезий голос* «про розсудливу людину» – *Ясно: ти єдиний між нас втілюєш тверезий голос розсудку* (Олесь Гончар, «Циклон») (образно-мотиваційна інформація – лексема «голос» (з реалізованим прямим словниковим значенням «думка, висловлювання, міркування»); денотативна – опис розсудливості людини, здатності критично мислити й висловлюватися; емоційно-оцінна – як засвідчує контекст, позитивна; «голос» виступає символом, уособленням розсудливої, критичної людини з аналітичним складом розуму, що підкреслює ознака «тверезий» < «тверезість»); *ходячі моці* (дуже худа, виснажена, немічна людина) – *Ніхто у цих ходячих моцях не пізнав би завзятої до всякої роботи жінки, що за іграшки нажинала півтори копи дорідних снопів, ціле літо від рання до смеркання не випускала з чіпких чорних,*

як залізо, пальців то проворної сапки, то граблів, то серпа (Михайло Стельмах, «Велика рідня») (образно-мотиваційна інформація – показник «мощі»; денотативна – опис худорби, виснаженості, немічності людини; емоційно-оцінна – негативна, принизлива, поблажливо-жаліслива, виходячи з контексту; «мощі» являють собою символ пейоративного втілення фізично виснаженої людини, що підкреслює діеприкметник «ходячі», роблячи семантику іменника-репрезентанта ще більш яскравою, адже первинне, образно-мотиваційне його значення – «висохлі, муміфіковані рештки людини», що «ходити» ніяк не здатні).

3. Зооморфний, антропний, міфологічний коди культури в антропоцентричній фразеології – периферія вторинної семіотичної системи

Аналізований КК виокремлюваний із назвами «зооморфний» Р. Батсуреном, О. Галинською, М. Ковшовою; «зооморфний (анімальний, теріоморфний)» М. Піменовою; «зоологічний» Т. Леонтєвою; «біоморфний» (об'єднує зооморфний та фітоморфний КК) Г. Багаутдіноюю, Ф. Бацевичем, В. Красних, Л. Савченко, О. Селівановою, І. Токаревою, моделює образи тварин, земноводних, птахів, комах. Найпродуктивнішим показником зооморфного КК виступає лексема «птах» («пташеня»), яка у складі досліджуваних фразеологізмів реалізує таку образно-мотиваційну інформацію (пряме словникове значення), як «людина, яка відзначається чимсь незвичайним, особливим (перев. щодо суспільного стану, значення і т. ін.)». Денотативна інформація зосереджена в мовній семантиці фразеологічних одиниць (опис соціальної значущості, незалежності, нетутешності, досвідченості / недосвідченості), емоційно-оцінна – у контекстуальному вираженні (будучи загалом позитивною, з певним відтінком поблажливості, іронічності): *важливий птах* (людина, яка займає високе становище в суспільстві і має владу, вагу, великий вплив) – *Певно, важливі птахи тамті люди, якщо їх треба охороняти* (Ростислав Самбук, «Бронзовий чорт»); *вільний птах* (людина, незалежна у своїх вчинках, поведінці) – *Ти вільний птах, знявся й полетів, а мені треба виконувать завдання і рішати питання* (Павло Загребельний, «Тисячолітній Миколай»); *зальотний птах* (нетутешня, прибула звідкись людина) – *Потім я дізнався, що він у Черчені зальотний птах, демобілізований прапорщик* (Роман Федорів, «Єрусалим на горах»); *стріляний птах* (досвідчена, бувала людина, яка багато бачила, зазнала) – *Вам, полковнику, пальця в рот не клади, та й гер Ангель – стріляний птах* (Ростислав Самбук, «Дияволи з «Веселого пекла»»); *жовтороте пташеня* (молода недосвідчена

людина) – *Це були перші, несміливі спроби стати на крило цілої плеяди жовторотих пташенят, котрі пізніше, пройшовши жорсткий відбір, мали стати хижими грифами кримінального бізнесу* (Юрій Сорока, «Арахнофобія»). Можна стверджувати, що лексема «птаха» символізує значущість, свободолюбство, незалежність, непосидючість, досвідченість. Зазначена символічна семантика підкреслюється прозорими для розуміння атрибутами «важливий», «вільний», «зальотний», «жовтороте» та переносним дієприкметником «стріляний» (що символізує набутий досвід). Доволі продуктивними виступають зооморфізми «вівця» («агнець») (образно-мотиваційна інформація – «покірна, ляклива людина», «покірлива, лагідна, сумирна людина»), «вовк» (образно-мотиваційна інформація – «людина, яка багато пережила, загартована життям, витривала»), «горобець» (образно-мотиваційна інформація – «той, хто має великий досвід, кого важко обдурити»). Традиційно денотативна інформація зосереджена в мовній семантиці фразеологічних одиниць (загалом усі вони описують характер людини, сформований життєвими обставинами, умовами тощо): *заблукана вівця* (людина, яка порвала стосунки з тим середовищем, до якого раніше належала, або яка збилася із правильного життєвого шляху) – *Мені сказали: ти заблукана вівця, не сповідуєш істин віри, що приписано сповідувати всім, не визнаєш законів, що для всіх єдині <...>* (Роман Іваничук, «Журавлиний крик»); *агнець Божий* (безвольна, покірлива, розумово обмежена людина) – *Але я, цінуючи ваш інтелект, подіяла на вас суто інтелектуальними засобами – і от ви лежите, смирна, як агнець Божий!* (Павло Загребельний, «Попіл снів») (емоційно-оцінна інформація – значною мірою негативна, зверхня); *старий вовк* (досвідчена, загартована життям, бувала, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити) – *Старий вовк, досвідчений і небезпечний, а все ж припустився помилки: був певен, що відвідини Стецишина лишилися непоміченими* (Ростислав Самбук, «Буря на озері»); *стріляний вовк* (досвідчена, загартована життям, бувала, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити) – *Замість убитого горем старого, на стільці сидів зовсім інший чоловік, той самий стріляний вовк, якого бачив перед собою старшина Гейко в снігових кучугурах, де свистіли кулі* (Анатолій Стась, «Сріблясте марево») (емоційно-оцінна інформація – однозначно позитивна); *старий горобець* (досвідчена, загартована життям, бувала, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити) – *<...> старий горобець, на метр під землею бачить, а тут не відрізнув капітана міліції від звичайного курортника <...>* (Ростислав Самбук, «Буря на озері»); *стріляний горобець* (досвідчена, загартована життям, бувала, витривала людина, яку важко перехитрити,

обдурити) – *Але ви вже, як кажуть росіяни, стріляний горобець і маєте великий досвід у нашій справі* (Юрій Дольд-Михайлик, «У чорних лицарів») (емоційно-оцінна інформація – позитивна).

Як засвідчує аналіз, «вівця» виступає символом безвольності й покірливості, слабкості (семантика якого уяскравлена конкретним за значенням дієприкметником «заблукана» та прикметником «Божий» (у сполученні з варіантом-церковнослов'янізмом «агнець» набуває однозначного пейоративного забарвлення)), «вовк» і «горобець» – символи досвідченості й витривалості (семантика яких підкреслюється конкретним прикметником «старий» і вторинним за значенням дієприкметником «стріляний», який, як було зазначено вище, також символізує значний життєвий досвід).

На периферії зооморфного КК було зафіксовано такі фразеологічні одиниці: *підколодна гадюка* (підступна, зловмисна людина) – *У, стерва, гадюка підколодна!* (Галина Тарасюк, «Сестра моєї самотності») (образно-мотиваційна інформація – «зла, підступна людина»; денотативна інформація – опис підступності як риси людського характеру; емоційно-оцінна інформація – різко негативна; «гадюка» виступає символом зловмисності, підлості (що підкреслюється конкретним атрибутом «підколодна», що надає символічній семантиці відтінку принизливості)); *мокра курка* (безвольна, нерішуча, жалюгідна на вигляд людина) – *Бачила себе збоку мокра курка в сукні, більше схожіє на марлю, що з усіх боків облуптала тіло, ще й з розкислим бубликом на пальці!* (Ірен Роздобудько, «Якби») (образно-мотиваційна інформація – «жалюгідна, безвольна, нерішуча людина»; денотативна інформація – опис жалюгідності людини; емоційно-оцінна інформація – негативна, зверхня; «курка» символізує людську жалюгідність, слабкість, безвольність (те, що їх помітно й зовні, підкреслює атрибут «мокра»)); *старий лис* (підступна, лукава людина) – *Граф змальовувався в них як старий лис, що намагається під пишною словесною мішурою приховати свою фашистську суть* (Юрій Дольд-Михайлик, «І один у полі воїн») (образно-мотиваційна інформація – «хитра, лукава людина»; денотативна інформація – опис підступності як визначальної риси характеру людини; емоційно-оцінна інформація – негативна; «лис» символізує хитрість, підступність, лукавство (конкретний за значенням атрибут «старий» вказує на те, що всі ці якості вдачі людина набуває внаслідок пережитого)); *Валамова ослиця* (покірлива, мовчазна людина, що несподівано висловлює протест) – *Добре вам говорити про Валаамому ослицю, але коли кожен осел почне вчити свого хазяїна і керувати людськими вчинками за своїм осличим розумінням, ми самі перетворимось на осличий табун* (Зінаїда Тулуб,

«Людолови») (образно-мотиваційна інформація – «нерозумна, вперта людина»; денотативна інформація – опис рабської покірливості, терплячості (якій приходить із часом кінець); емоційно-оцінна інформація – негативна, зверхня; «ослиця» виступає символом тупої покірності й терплячості (значення якого увиразнюється церковнослов'янізмом «Валаамова»)); *велика риба* (впливова людина, поважна особа) – *Обережно, прошу тебе, через неї на велику рибу можемо вийти* (Ростислав Самбук, «Гіркий дим») (образно-мотиваційна інформація – «впливова людина»; денотативна інформація – опис впливовості, соціальної значущості людини; емоційно-оцінна інформація – позитивна; «риба» виступає символом впливовості традиційно у сполученні з прикметником «велика» (семантика яких зливається в одне)); *потайний собака* (підступна людина) – *Це як потайний собака з-за тину, не знаєш, коли й де вкусить* (Павло Загребельний, «Тисячолітній Миколай») (образно-мотиваційна інформація – «зла, жорстока, недоброчлива і т. ін. людина»; денотативна інформація – опис підступності як визначальної риси людської вдачі; емоційно-оцінна інформація – різко негативна, зверхня; «собака» – символ злостивості й підлості у сполученні з конкретним атрибутом «потайний»); *Боже теля* (дуже спокійна, лагідна, але безвольна, інертна людина) – *Ті садомазохісти – Божі телята порівняно з тобою* (Марія Матіос, «Чотири пори життя») (образно-мотиваційна інформація – «той, хто має спокійну вдачу; покірний»; денотативна інформація – опис унікального характеру людини, який поєднує лагідність з інертністю; емоційно-оцінна інформація – негативна, поблажлива; «теля» – символ покірливості, спокійного, однак безвольного характеру (що увиразнюється церковнослов'янізмом «Божі»)); *глуха тетеря* (людина, яка погано чує) – *Глуха тетеря, хіба не чує пострілів?* (Владлен Суслов, «На каравелі «Улюбленець Нептуна») (образно-мотиваційна інформація – «глуха, ледача й т.ін. людина»; денотативна інформація – опис особливого фізичного стану людини, яка, користуючись ним, може уникати роботи, відповідальності тощо; емоційно-оцінна інформація – негативна, поблажлива; «тетеря» – символ вайлуватості, ледачості (у сполученні з атрибутом «глуха» ще й + глухість як фізична вада)).

Цей КК виокремлюваний як антропний Р. Батсуреном, О. Галинською, Л. Савченко; як антропний (власне людський) О. Селівановою; як антропологічний Т. Леонтьєвою, моделює образи за різними номінаціями людини. В антропоцентричній фразеології показниками антропного КК виступають кілька лексем: 1) «геній»: *добрий геній* (людина, яка благотворно впливає на кого-небудь, приносить користь комусь) – *Як добрий геній, Ганя здержувала*

шкодливий ляхівський вплив Хоцінського (Іван Нечуй-Левицький, «Причепа»); злий геній (про людину, яка погано впливає на когонебудь, приносить шкоду комусь) – **Злий геній капіталіста й експлуататора доктора Гальванеску обертав людей, робітників на неживі ляльки** (Юрій Смолич, «Прекрасні катастрофи») (образно-мотиваційна інформація – «особа, наділена геніальністю», «найвищий вияв, уособлення чого-небудь»; денотативна інформація – опис вдачі людини (доброї, благодійної / злостивої, шкідливої); емоційно-оцінна інформація – позитивна / негативна в залежності від контексту; «геній» – символ зразкового вияву чого-небудь (у сполученні з конкретними атрибутами «добрий» – людської доброти, «злий» – людської злостивості)); 2) «брат»: *наш брат* (близька думками, переконаннями людина; однодумець) – *Тож наші брати, то частки тієї Праедності, а з'єднатися – не можна!* (Олесь Бердник, «Чаша Амріти») (образно-мотиваційна інформація – «близька, своя людина; однодумець, друг»; денотативна інформація – опис близьких зв'язків між людьми; емоційно-оцінна інформація – позитивна; «брат» – символ дружби, вірності, близькості поглядів); 3) «дурень»: *безнадійний дурень* (дуже обмежена, тупа, недалека людина) – *Тільки безнадійний дурень та безнадійний злостивець може радіти війні – отому страшному посіву здичавіння, свинцю і смерті* (Михайло Стельмах, «Чотири броди») (образно-мотиваційна інформація – «розумово обмежена, тупа людина»; денотативна інформація – опис нерозвинених розумових здібностей людини; емоційно-оцінна інформація – різко негативна); 4) «людина»: *знатна людина* (заможна людина, поважна особа) – *У цьому князеві нічого не було від знатної людини, яка звикла до того, що її дорогоцінне життя мають оберігати десятки, коли не сотні інших людей* (Володимир Рутківський, «Джури і підводний човен») (образно-мотиваційна інформація – «особа», «постать»; денотативна інформація – опис високого соціального статусу людини; емоційно-оцінна інформація – позитивна, однак з відтінком зверхності, певної зниженості); 5) «мертвяк»: *ходячий мертвяк* (людина, що втратила інтерес до життя, байдужа до всього) – *Бо нема владики, є **ходячий мертвяк**, примара колишнього владики* (Володимир Винниченко, «Сонячна машина») (образно-мотиваційна інформація – «людина у стані фізичного або духовного занепаду»; денотативна інформація – опис пасивності, аморфності, хворобливості людини; емоційно-оцінна інформація – негативна; «мертвяк» символізує цілковитий фізичний, духовний, емоційний тощо занепад людини (що уяскравлено атрибутом «ходячий»)); 6) «труп»: *живий труп* (людина, позбавлена будь-яких життєвих інтересів, прагнень, бажань, байдужа до всього) – *Отож невдовзі упреня й виїло з чоловіка всю його волю, бо ж людина без волі*

ніколи не помічає, що вона **живий труп** (Емма Андіївська, «Казка про упиреня, що жилося людською волею») (образно-мотиваційна інформація – «мертве тіло людини або тварини»; денотативна інформація – опис пасивності, аморфності, абсолютної байдужості людини; емоційно-оцінна інформація – негативна; «живий труп» виступає символом-оксюмороном, втілюючи цілковиту безініціативність, байдужість, пасивність життєвої позиції людини); 7) «Хома»: *Хома невірний* (людина, що сумнівається, не вірить у щонебудь) – *Дивіться, повірив Хома невірний!* (Роман Іваничук, «Бо війна – війною...») (образно-мотиваційна інформація – номен, чоловіче ім'я; денотативна інформація – опис надміру недовірливої людини; емоційно-оцінна інформація – негативна, поблажлива; саме ім'я «Хома» постає символом неаргументованої недовірливості (що підсилюється атрибутом «невірний»)).

Аналізований КК моделює образи релігійних і надприродних уявлень, героїв міфів, казок, легенд, літературних творів і виокремлюваний як «міфологічний» Г. Багаутдіновою, Т. Леонтєвою; як «релігійний» О. Галинською, О. Селівановою. Типовим показником міфологічного КК у фразеологічних одиницях, що описують людину, виступає лексема «душа», яка передає таку образно-мотиваційну інформацію, як «внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями», «безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини», «сукупність рис, якостей, властивих певній особі», «людина як носій тих чи інших рис, якостей», «людина з прекрасними рисами характеру». Денотативна інформація зосереджена в мовній семантиці проаналізованих фразеологічних одиниць (усі вони описують риси характеру людини, особливості її вдачі), а емоційно-оцінна – у контексті вживання (загалом позитивна, лише в деяких випадках – з певним відтінком зниженості): *жива душа* (людина) – *Хоч одна жива душа поставилася до мене по-людськи! Привітала з успіхом!* (Марина Гримич, «Варфоломієва ніч»); *заяча душа* (боязка, полохлива людина) – *То боягузи, заячі душі, повідумувані, що на кладовищі вночі страшно* (Всеволод Нестайко, «Тореадори з Васюківки»); *золота душа* (про правдиву, відверту, доброзичливу, сердечну людину) – *Розумієш, який був у нас із Антоном дід, твій прадід Ілля, яку золоту душу мав і яке справді янгольське серце!* (Ростислав Самбук, «Скіфська чаша»); *пропаща душа* (обездолена, занепащена людина) – *Я працюю у відділі пропащих душ, підвідділ комівоаяжерів-душоубів* (Юрій Ячейкін, «Химери Зеленого Змія»); *хвацька душа* (безрозсудно хоробра, відчайдушна людина) – *І взагалі <...> смілива, хвацька душа! Одне слово, з живчиком, з перчиком*

хлопець (Олесь Гончар, «Бригантина»); *щира душа* (правдива, відверта, доброзичлива, сердечна людина) – *Я давно не був у такому теплі й затишку, отець Олексій це знав і, щира душа, добряче натопив грубку, зробив усе, аби нам було в нього зручно і затишно* (Василь Шкляр, «Чорний ворон»). Безсумнівно, «душа» є символом – людяності, доброзичливості, сердечності, хоробрості, правдивості / полохливості, обездоленості (що підкреслюється відповідними атрибутами – прозорими для розуміння та сприйняття: «жива», «пропаща», «хвацька», «щира» та переносними «заяча» < «заєць» – символ полохливості, боязливості, «золота» < «золото» – символ доброти, відкритості, сердечності).

ВИСНОВКИ

Фразеологізм – особливий знак мови, що має не тільки мовне значення, але й культурну конотацію. Культурна конотація – ключове поняття лінгвокультурології, під яким розуміють зв'язну ланку між значенням одиниць природної мови та простором культури – сформованими в ній стереотипними уявленнями, символами, міфологемами, еталонами тощо. До сприйняття мовної семантики тією або іншою мірою «підключена» культурна семантика у вигляді стійких уявлень, стереотипів тощо. Зміст культурної конотації «добудовує» семантику мовного знака, долає семантичну невизначеність окремих фразеологізмів, пояснює феномен їхньої широкочисельності. Для визначення й опису синтезу мовної й культурної семантики використано метод послідовного вичленовування різних типів інформації, репрезентованих студійованими фразеологічними одиницями: образно-мотиваційної (первинне, словникове значення лексеми-показника того чи того коду культури, що лежить в основі творення фразеологізму); денотативної (мовна семантика фразеологізму); емоційно-оцінної (контекст уживання фразеологізму з паралельним визначенням характеру висловлюваної комунікантами оцінки).

Інструментом лінгвокультурологічного студіювання фразеологічних одиниць визначено коди культури – вторинну знакову систему, що структурує, категоризує, оцінює матеріальний і духовний світи людини й репрезентована різними етнокультурно маркованими мовними одиницями (у межах роботи – фразеологізмами). Дослідження показало, що ключовими для опису антропоцентричної субстантивної фразеології постають соматичний (моделює образи частин тіла людини (рідше – тварини) і продуктів її життєдіяльності) – утворює ядро вторинної семіотичної системи); зооморфний (моделює образи тварин, земноводних, птахів, комах), антропний (моделює образи номінацій

людини) та міфологічний (моделює образи релігійних і надприродних уявлень, героїв міфів, казок, легенд, літературних творів) – формує периферію вторинної семіотичної системи – коди культури.

Доведено, що образно-мотиваційною базою для творення антропоцентричної фразеології постають такі лексеми-показники кодів культури, як «голова», «серце», «око», «рука», «птаха», «вівця», «вовк», «горобець», «геній», «брат», «дурень», «людина», «мертвяк», «труп», «Хома», «душа» та ін. Денотатом зазвичай виступають розумові здібності, риси характеру, соціальний стан людини тощо. Емоційно-оцінна характеристика може бути як негативною, так і позитивною (утім, з явною перевагою першої).

АНОТАЦІЯ

У дослідженні розглянуто проблему взаємозв'язку мови і культури, реалізації культурних смислів засобами фразеологічних одиниць. Як інструмент лінгвокультурологічного опису антропоцентричних субстантивних фразеологізмів використано систему кодів культури. Проаналізовано різні типи інформації, репрезентованої за допомогою культурно значущих фразеологічних одиниць: образно-мотиваційну, денотативну, емоційно-оцінну. Образно-мотиваційна інформація формована за допомогою лексем-репрезентантів того чи того коду культури, денотативна – мовною семантикою фразеологічних одиниць, емоційно-оцінна – контекстом уживання. Ядро проаналізованої вторинної семіотичної системи на матеріалі антропоцентричної субстантивної фразеології утворює соматичний код культури. Периферію дослідженої фразеології формують зооморфний, антропний і міфологічний коди культури. Доведено, що більшість студійованих фразеологізмів набувають символного значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 29.04.2020).
2. Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ, 2007. 205 с.
3. Березович Е. Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования. Москва, 2007. 600 с.
4. Гудков Д. Единицы кодов культуры: проблемы семантики. Язык. Сознание. Коммуникация. Москва, 2004. Вып. 26. С. 39–50.
5. Ковшова М. Семантика и прагматика фразеологизмов: лингвокультурологический аспект : автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19. Москва, 2009. 48 с.

6. Красных В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору). *Язык, сознание, коммуникация*. Москва, 2001. Вып. 19. С. 5–19.
7. Красных В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультуро́логия : курс лекцій. Москва, 2002. 284 с.
8. Савченко Л. Феномен етнокодівдуховної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь, 2013. 600 с.
9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ ; Черкаси, 2004. 276 с.
10. Телия В. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996. 286 с.

Information about the author:

Harbera I. V.,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of General and Applied
Linguistics and Slavic Philology
Vasyl' Stus Donetsk National University
21, 600-Richchia str., Vinnytsia, 21021, Ukraine